

УДК 94 (477) «1991/2015»-058.232.6

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**Яніна Федоренко**

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України,
Україна, 18000, м. Черкаси, вул. Онопрієнка, 8
e-mail: yanava@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5206-0705>

Сільське господарство відіграє важливу роль в економіці нашої країни. Його основні завдання – забезпечення підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва та зміцнення продовольчої безпеки України. Априорі сільське господарство нерозривно пов'язане з розвитком українського села. Тому від реформ, що проходили на сільській території протягом усієї історії нашої держави, залежало не тільки зростання економічного потенціалу агросектору країни, а й добробут населення. З проголошенням державної незалежності у 1991 р., в українському селі розпочалися масштабні соціально-економічні трансформації, що зумовили кардинальні перетворення. Відбулося становлення ринкових відносин, змін зазнала демографічна ситуація, колгоспно-радгоспне господарювання поступилося фермерському й односібному селянському тощо.

Саме тому тема українського села стала однією із домінуючих у наукових дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. За цей час з'явилося багато ґрунтовних праць науковців різних профілів, котрі досліджували окремі аспекти соціально-економічного розвитку сільської місцевості. Однак виявилось, що різноманітні підходи й історіографічні традиції, які утвердилися з даного питання, іноді заважають комплексному вивченню даної проблеми, ускладнюють аналіз і синтез явищ, пов'язаних із вивченням різноманітних трансформацій в українському селі доби незалежності.

А тому автор ставить за мету та цілі даної статті комплексно розглянути історіографічний доробок наукової еліти України, щоб у подальшому об'єктивно та неупереджено відтворити цілісну картину соціально-економічного розвитку українського села 1991-2015 рр.

Соціально-економічні перетворення, які відбулися сучасній сільській місцевості в першому та на початку другого десятиліття ХХІ ст.

– тема досить актуальна та привернула увагу багатьох дослідників. Саме тому ми можемо знайти для аналізу велику кількість різноманітних матеріалів від наукових праць, монографій до публіцистичних джерел.

Досить важливою для нашого дослідження є монографія М.М.Ігнатенко «Село на нашій Україні: новітні політичні стереотипи і соціально-економічні детермінанти змін 1991-2008 рр.» [7]. У ній за тематичною спрямованістю висвітлюються проблеми, що стосуються проведення політики вищих органів державної влади відносно села, стану аграрної науки, організаційних форм матеріального виробництва, проблем економіки у процесі формування ринкових відносин, у тому числі світового продовольчого ринку, соціальної сфери. У праці автор робить висновок про те, що розвиток села визначальною мірою залежить від того, наскільки сприяючою стосовно нього є політика самої держави, лінії президентів, інших вищих інституцій влади. Адже життя всього суспільства залежить визначальною мірою саме від села, оскільки воно, за даними офіційної статистики, забезпечує населення основами основ життєдіяльності – продуктами харчування, сировиною для пошиття одягу, шкір-сировиною для взуття, паливом для транспорту тощо.

Важливим моментом змісту цієї роботи є застосування автором різних форм подачі емпіричного матеріалу, зокрема таблиць, які вдало та раціонально відображають і доповнюють текст такими сюжетними компонентами як споживання населенням продуктів харчування, землекористування фермерськими господарствами, енергетичні потужності сільського господарства, характеристики збиральної техніки, рентабельність господарювання, розвитку тваринництва, експорту зерна, мережа навчальних закладів тощо.

Варто згадати і монографію Л.В.Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення

України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.)» [9]. Другий розділ роботи («Рівень життя населення в 90-ті рр. ХХ ст.») присвячено вивченню основних соціальних аспектів переходу до ринкової економіки в Україні у 90-х рр. ХХ ст. Автор визначила головні напрями соціальної політики та соціального захисту населення у другій половині наприкінці ХХ ст. Л.В. Ковпак також розглянула питання, що стосувалися охорони здоров'я й екології у 1990-х рр. Монографія містить вагомий статистичний матеріал, таблиці, що додатково сприяє активізації знань про умови життя населення у цей період.

Хоча основну увагу автор звернула на розвиток українських міст, але все ж таки охарактеризувала і такі важливі для всього (у тому числі і сільського) українського населення питання як зниження рівня добробуту, інфляція грошової одиниці, борги із виплат заробітних плат і пенсій, збільшення плати за комунальні послуги, зростання безробіття тощо.

Заслужує на увагу також монографія М.С. Татаревської «Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення» [18]. На її сторінках автор висвітлює актуальні питання підвищення рівня життя сільського населення в умовах трансформаційних процесів в економіці та її аграрному секторі. Об'єктом дослідження слугують сільські мешканці Кіровоградської області. М.С. Татаревська надала власне уточнення сутності категорії «рівень життя» населення в умовах побудови ендогенно-орієнтованої моделі розвитку суспільства.

У монографії класифіковано фактори впливу на рівень життя селян за рівнем їх виникнення та запропоновано комплекс показників для оцінки його стану та динаміки. На основі аналізу статистичних даних, проведеного автором соціологічного дослідження та використання багатовимірного статистичного аналізу, виявлено тенденції динаміки рівня життя селян, проаналізовано вплив перетворень в аграрному секторі економіки на нього, здійснено оцінювання життєвого рівня сільських районів і визначено передумови для його поліпшення.

Серед пріоритетних напрямів підвищення життєвого рівня сільського населення дослідниця запропонувала удосконалити організаційний механізм управління рівнем життя селян за рахунок представлення у ньому не тільки органів влади й управління, а й партнерів агросектора та самих селян. Автор сформулювала основні вимоги до створення соціаль-

но-економічного моніторингу рівня життя селян, розбудови інформаційного простору на селі й обґрунтувала необхідність запровадження Паспорту соціально-економічного розвитку селищної ради, а також врахування рейтингу районів за рівнем життя селян в оцінці їх соціально-економічного стану. Дослідницею розкрито стан соціального розвитку сільських поселень, виявлено його основні проблеми, у тому числі й пов'язані з наявністю робочих місць на селі, добробутом селян, рівнем споживання ними продуктів харчування; а також обґрунтовано шляхи їх розв'язання.

Одним із чинників соціальних перетворень у сільській місцевості продовжували бути демографічні зміни. Їхньому аналізу присвячена також низка наукових робіт. Зокрема, монографія О.Г. Рогожина «Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання» [16] висвітлює історію демографічного розвитку українських селян як специфічного субнаселення протягом ХХ ст. Автором проаналізовано основні фактори та функціональний механізм сільського типу, демовідтворення, основні риси його територіальної структури. Проведено зонування території за особливостями демографічної ситуації та її змінами в останній чверті ХХ ст. Обґрунтовано структурну модель механізму формування медико-демографічної ситуації в українському селі, а також можливі наслідки кількох вірогідних сценаріїв аграрного реформування в Україні.

Багато своєї уваги присвятила вивченню динаміки демографічних процесів і директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Е.М. Лібанова у колективній монографії «Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села» [13], виданої за редакцією цієї дослідниці, розглядається широке коло проблем соціально-демографічного відтворення у сільській місцевості України. У роботі всебічно досліджується довготривала динаміка чисельності та статевовікового складу населення сільської місцевості, аналізуються тенденції шлюбності та розлучуваності, народжуваності та смертності на селі, новітні структурні зрушення у цих процесах. Розглядаються сучасні особливості міграційного руху сільських жителів, а також специфіка формування соціально-економічного складу населення у сільській місцевості.

А у монографії «Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів» [10], написаній

завдяки спільним зусиллям Е.М. Лібанової та С.Ю. Аксьонової, викладено результати комплексного демоекономічного дослідження проблем народжуваності у сучасній Україні. Праця висвітлює теоретико-методологічні питання вивчення дитородної активності населення, всебічно характеризуються довготривалі та новітні тенденції народжуваності, аналізуються трансформації її моделі за різними структурними параметрами, розглядаються соціально-економічні чинники змін у рівні й структурах народжуваності, обґрунтовується авторське бачення перспектив цього демографічного процесу в Україні.

Е.М. Лібанова та С.Ю. Аксьонова також аналізують медико-демографічні детермінанти народжуваності: роль шлюбно-сімейних процесів і структур у перебігу цього процесу, вплив на народжуваність стану репродуктивного здоров'я населення. Зокрема, досліджено взаємозв'язки народжуваності у системі відтворення населення, вплив її динаміки на формування депопуляційних тенденцій і старіння населення в Україні. Перебіг процесу народжуваності, її чинники, новітні тенденції та структурні зміни розглядаються у взаємозв'язку з тими загальними процесами суспільно-економічної модернізації, які переживає наша країна. Із загального контексту, безперечно, можна скористатись даними про стан народжуваності у сільській місцевості.

Крім численних монографій, питання, що стосувались соціальних перетворень у сільській місцевості періоду незалежності, розглядалися науковцями у різноманітних періодичних виданнях. Зокрема це стосується статті В.І. Сохенко «Соціальний вектор розвитку українського села: стан, проблеми, шляхи подолання» [17], в якій автор розкриває стан соціального розвитку сільських поселень і дає характеристику їх основних проблем, пов'язаних із наявністю робочих місць на селі, добробутом селян, рівнем споживання ними продуктів харчування. У висновках науковцем обґрунтовано шляхи розв'язання цих проблем. Соціально-побутові умови життя українських селян у 1990-2005 рр. привернули увагу й українського історика А.В. Шауренко [19].

Цінним для нашого дослідження є також збірник наукових статей «Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991-2010 роки)» [5]. Його авторами є сучасні українські історики: Г.В. Касьянов, Н.П. Барановська, С.С. Падалка, О.Н. Кубальський, Л.В. Ковпак, Т.С. Шульга. Представлені у збірнику матеріали містять авторські наукові ін-

терпретації стосовно дослідження різних концептуальних проблем новітньої історії України періоду незалежності. Автори виявили новітні архівні документи та вперше їх ввели до наукового обігу, а також опрацювали широке коло наукової літератури міждисциплінарного характеру (із соціології, політології, статистики) з метою наукового осмислення сутності сплетінь економічних, політичних і соціальних процесів в Україні на сучасному етапі. Статті С.С. Падалки «Сільське життєве середовище», Н.П. Барановської «Життєвий простір України: Чорнобильська складова», Л.В. Ковпак «Життєвий простір: соціальні параметри повсякденності» повністю або опосередковано торкаються соціальних проблем українського села періоду незалежності.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в українському селі утвердилась нова соціальна структура населення, в якій свою нішу, як представники середнього класу, посіли фермери, а також селяни, котрі утримували особисті підсобні господарства. Ці категорії, а також їхні господарства, стали предметами спеціальних досліджень науковців різних профілів.

Так, у дослідженні фермерства важливим є науковий доробок В.В. Нечитайла. У монографії «Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність» [14] вчений комплексно вивчив процес формування селянського фермерського господарства в Україні – від початку його заснування, що пов'язувався ним з колонізацією південних районів України у добу козаччини, до початку ХХІ ст. У межах дослідження, науковцем з'ясовано політичні, економічні, соціальні та психологічні передумови відродження фермерського господарства. Матеріали монографії дають змогу зробити висновок, що на початку 1990-х рр. повноцінному функціонуванню фермерських господарств України заважали глибока економічна криза й організована та потужна протидія антифермерських сил. Саме тому в цей час фермерський уклад не зміг повною мірою реалізувати свого творчого потенціалу, закладеного у самому укладі вільного господарювання. Однак у наступний період, починаючи з середини 1990-х років, фермерські господарства, незважаючи на економічні й інші труднощі, зокрема, недостатню допомогу держави, перетворилися у самодостатні та перспективні суб'єкти багатоукладної економіки.

На початку ХХІ ст. продовжувалась і наукова робота по вивченню особливостей функціонування особистих підсобних господарств селян. Так, В.К. Збарський, у своїй праці «Тен-

денції розвитку особистих підсобних господарств» [6] визначив етапи розвитку ОПГ і порушив проблеми щодо ресурсного потенціалу господарств та їх взаємовідносин із сільськогосподарськими підприємствами. У висновку вчений стверджує, що для реалізації свого потенціалу ОПГ потрібна постійна державна підтримка та державне регулювання їх діяльності на основі зважених рішень і науково обґрунтованих рекомендацій.

Зовсім новою в історичній площині стала тема, яка стосувалася діяльності агрохолдингових структур у сільській місцевості. Цією проблемою цікавляться загалом вчені-економісти. Один із них – В.Г. Андрійчук [1], який у своїх наукових працях проаналізував існуючу ситуацію щодо створення та діяльності цих суб'єктів агросектору в Україні та з'ясував їхній вплив на розвиток сільських територій.

Погіршення екологічного стану сільської місцевості на початку XXI ст. – стало вже цілком очевидним фактом. Тому обсяг наукових робіт, пов'язаних екологічною проблематикою, зріс.

Велику увагу науковців привернув також той жахливий стан, в якому перебували знамениті на увесь світ українські чорноземи. У науковій праці «Екологічний стан ґрунтів України», написаній завдяки спільним зусиллям С.А. Балюка, В.В. Медведєва, М.М. Мірошниченко [2], на основі ґрунтовних досліджень, моніторингу й агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення дано характеристику сучасного стану ґрунтового покриву України; розкрито причини виникнення та показано у динаміці розвиток несприятливих процесів деградації ґрунтів: зниження вмісту гумусу та поживних речовин, ерозію, зміну кислотно-лужних умов, фізичну деградацію ґрунтів, засолення й осолонцювання, забруднення земельних ресурсів. Акцентовано увагу на необхідності розробки оновленої редакції Національної програми з охорони земель і Національної програми охорони родючості ґрунтів.

Активізація діяльності агрохолдингів, особливо їх переробних потужностей невідворотно приводила до забруднення екосередовища українського села. У першому десятилітті XXI ст. вийшло декілька праць, котрі висвітлювали цю тематику. Зокрема, аналіз впливу птахівницьких підприємств на довкілля був зроблений О.О. Мельником у його публікації «Екологічні проблеми птахівництва» [11] наводяться дані щодо кількості основних забру-

днюючих речовин, які утворюються у процесі виробничої діяльності птахівницьких підприємств, економічних збитків від забруднення довкілля цими речовинами.

Досить багато публікацій, присвяченим розкриттю екологічних проблем, міститься у вітчизняних періодичних виданнях. Пошуки виходу із критичної екологічної ситуації, що склалася у результаті споживацького ставлення до земельних ресурсів, досліджено у статті Л. Бойко «Екологічні загрози і земельні відносини: як вийти з критичної ситуації» [3].

Особливий інтерес у дослідників викликали і питання, що стосувалися натуралізації сільського господарства й екологічного аспекту його ведення. На сьогодні дуже мало робіт вітчизняних вчених, присвячених органічному землеробству. Окремі його аспекти висвітлюють у своїх працях переважно вчені-економісти та вчені-екологи. Серед них можна виділити роботу М.І. Кобеця «Органічне землеробство в контексті сталого розвитку» [8], котрий зробив детальний аналіз цієї альтернативної форми ведення господарства. У дослідженні висвітлено роль і місце органічного землеробства у реалізації основних положень концепції сталого розвитку; розкрито екологічні, соціальні й економічні переваги запровадження органічного землеробства, а також надані відомості про його поширення у країнах ЄС. Автор навів дані про досвід і проблеми запровадження органічного землеробства в Україні та запропонував план дій для подальшої екологізації сільськогосподарського виробництва.

Історія становлення органічного землеробства описується у брошурі «Методичні рекомендації з основ органічного землеробства для фермерів» [15]. Її автори (ведучі спеціалісти одного із перших приватних підприємств «Агроекологія», що спеціалізується на виробництві органічної продукції) розглянули проблеми створення якісної системи ґрунтозахисного безплужного обробітку ґрунту, застосування мікробіологічних препаратів, вирощування екологічно безпечної продукції у малих селянських і фермерських господарствах, а також охарактеризували перспективи розвитку органічного землеробства та розроблену власноруч систему органічного землеробства ПП «Агроекологія».

Питанням, котрі стосувалися тенденцій розвитку ринку української органічної продукції, присвячена публікація Є. Милованова [12], а окремі аспекти запозичення вітчизняними господарями зарубіжного досвіду вирощуван-

ня екологічно чистих овочів і фруктів висвітлено у роботі О.М. Дунди [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що аналізуючи соціально-економічний розвиток українського села у 1990-2015 рр., увага науковців різних профілів була спрямована на висвітлення широкого кола проблем, пов'язаних із трансформаціями, викликаними проголошенням незалежності України. Серед них провідне місце зайняли праці, присвячені характеристичі соціального параметру життєвого середовища селян (демографічна ситуація, міграційні процеси, зайнятість і добробут селян тощо), аналізу виникненню нових організаційних форм підприємницької діяльності, дослідженню важливого для сільських жителів співвідношення прибутковості – безпека життя.

Однак можемо констатувати, що більшість із ґрунтовних досліджень, особливо історичних, як правило, обмежені у часі. Дотепер відсутні праці, в яких соціально-економічний розвиток українського села був би цілісно та комплексно охарактеризований упродовж 1990-х-2017 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрийчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки // Економіка АПК. 2009. № 2. С. 3-10.
2. Балюк С.А., Медведєв В.В., Мірошніченко М.М. Екологічний стан ґрунтів України // Український географічний журнал. 2012. № 2. С. 38-42.
3. Бойко Л. Екологічні загрози і земельні відносини: як вийти з критичної ситуації // Землепорядний вісник. 2010. № 9. С. 23-25.
4. Дунда О.М. Зарубежний опыт выращивания экологически чистой продукции // Овощеводство. 2006. № 12. С. 22-25.
5. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний

виміри (1991-2010 роки): Збірник наукових статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 261 с.

6. Збарський В.К. Тенденції розвитку особистих селянських господарств // АгроІнком. 2008. № 5-6. С. 56-61.
7. Ігнатенко М.М. Село на нашій Україні. Новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін 1991-2008 рр. Ялта: РІО КГУ, 2009. 484 с.
8. Кобець М.І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку // Актуальні питання аграрної політики: Проєкт «Аграрна політика для людського розвитку»: Зб. наук. робіт. Київ: Освіта, 2003-2004. С. 106-132.
9. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ століття (1945-2000 рр.). Київ: Ін-т історії НАНУ, 2003. 250 с.
10. Лібанова Е.М., Аксьонова С.Ю. Населення України. Народжувальність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.
11. Мельник О.О. Екологічні проблеми птахівництва // Птахівництво: міжвідомчий тематичний науковий збірник. 2009. Вип. 63. С. 3-17.
12. Милованов Є. Тенденції розвитку ринку української органічної продукції // Сучасні тенденції виробництва та маркетингу органічної продукції: Науково-практичний семінар, Львів, 31 березня 2004 р. Львів. С. 37-42.
13. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 468 с.
14. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
15. Писаренко П.В., Антоненко А.С., Писаренко В.М. Методичні рекомендації з основ органічного землеробства для фермерів. Полтава: Центр природного землеробства, 2013. 62 с.
16. Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. Київ: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. 296 с.
17. Сохенко В.І. Соціальний вектор розвитку українського села: стан, проблеми, шляхи подолання // Економіка України. 2014. № 3. С. 83-93
18. Татаревська М.С. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення Одеса, 2007. 298 с.
19. Шауренко А.В. Соціально-побутовий розвиток українського села (1991-2005) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2013. № 72. С. 176-180.

Федоренко Яніна Соціально-економічний розвиток українського села періоду незалежності: історіографія проблеми

Статтю присвячено висвітленню історіографічних здобутків у вивченні соціально-економічних змін в українському селі протягом 1990-х – 2015 років. Основну увагу звернуто на новітні напрацювання вітчизняних науковців різних профілів (істориків, економістів, демографів, соціологів) і виділено подальші напрямки дослідження цієї проблеми.

Ключові слова: українське село, селянство, фермерство, демографічна ситуація, екологічна криза, історіографія

Федоренко Янина Социально-экономическое развитие украинского села периода независимости: историография проблемы

Статья посвящена освещению историографических достижений в изучении социально-экономических изменений в украинском селе в течение 1990-х – 2015 годов. Основное внимание обращено на новые наработки отечественных ученых разных профилей (историков, экономистов, демографов, социологов) и выделены дальнейшие направления исследования этой проблемы.

Ключевые слова: украинское село, крестьянство, фермерство, демографическая ситуация, экологический кризис, историография

Fedorenko Yanina Socio-economic Development of the Ukrainian Village of the Independence Period: historiography of the problem

The article is dedicated to the study of historiographical achievements in researching of socio-economic changes in the Ukrainian village between 1990s – 2015. The author focuses on the newest results of work by domestic scientists of different spheres (historians, economists, demographers, sociologists). The attention of the researches was focused mainly on the coverage of a wide range of problems connected with the transformations evoked by the proclamation of the independence of Ukraine. Among them especially significant were the papers dedicated to the characteristics of the social parameter of life environment of the villagers (demography, migration processes, employment and well fare of the villagers etc.), analysis of development of new organizational forms of enterprizing, research of the important for the villagers profitability-life safety ratio.

The conclusion is made that the majority of basic researches, especially in history, are, as a rule, limited in time. By now, there have never appeared any papers where a socio-economic development of the Ukrainian village was studied coherently and characterized in complex during the determined period. This fact boosts scientists to continue further researches in this sphere.

Keywords: *Ukrainian village, peasantry, farm business, demographic situation, ecological crisis, historiography*

Надійшла до редакції 06.04.2018 р.